

Rols femenins en la València dels segles XVI i XVII¹

Arantxa Llàcer Martorell
Universitat Oberta de Catalunya

1. L'època al marge de la llei

En primer lloc, no podem fer ací una panoràmica extensa sobre l'amalgama de circumstàncies que van abocar la península Ibèrica a una situació econòmica d'empobriment i una polarització de la societat tan greus que van desembocar en violència, revoltes i desconfiança entre estaments i amb la monarquia. Però, sí que podem apuntar algunes de les preocupacions que creixen exponencialment en la València dels segles XVI i XVII i que, en alguns casos, es reflecteixen en les obres que extractarem ací. Hem de parlar, necessàriament, de la pauperització que afecta els estrats més baixos de la societat, d'un increment progressiu del bandolerisme i la pirateria, que va obligar els monarques a promoure pragmàtiques per aglutinar els pobres en cases de caritat i així combatre les bandositats, o d'altres lleis que impedièren els moriscos viure en zones costaneres.

Entre els diferents fronts oberts que es van desenvolupar al llarg dels segles XVI i XVII trobem, al País Valencià i a Mallorca principalment, les Germanies, que oposaven els menestrals amb altres estrats socials; o la difícil convivència entre cristians i moriscos, els quals representen una constant amenaça per la seua possible relació amb un altre focus de perill: els pirates que assetgen la costa mediterrània. I si amb tot això no tinguérem suficient, li hem de sumar l'amenaça turca de l'imperi otomà, l'incipient luteranisme i un seguit de "pecats" en general: robatoris, assassinats, condemnes per proxenetisme, homosexualitat, bruixeria...

Amb tots aquests punts de conflicte candents, la justícia, monopolitzada per les classes més altes de la societat, no era un mecanisme útil ni molt menys eficient, i alguns dels processos d'ajusticiament són ràpids, cruentos i cruels, o fins i tot que en molts casos els ciutadans es cobren les seues venjances de manera particular. Garcia (p. 89) ja feu notar que els nuclis de criminalitat i desigualtat eren tan presents en els territoris valencians en la dècada dels 70 del segle XVI que el regne de València estava a un pas del caos i la criminalitat desbordada.

En aquest context tan complex, quins rols tenien les dones? Quin era el seu paper en la societat? Martí (2013, 363) remarca que si fem un estudi de conjunt en general sembla que la "història" s'ha resistit a donar a la dona un paper actiu en la vida social i política. No sols això, Casey ja deixava constància com en l'època medieval els rols que principalment cobrien les dones eren el d'esposa o el de serva de Déu; en el primer cas la seua funció era donar descendència al marit i honrar-lo amb la seua actitud reservada, mentre que en el segon cas era la manera de "limitar" la vertadera personalitat de la dona, anul·lar-la en favor d'una causa més significativa, la fe cristiana. Posteriorment, ja en l'època moderna, les dones provinents de famílies ben situades social i econòmicament accediran progressivament a l'educació o, com a mínim, aprendran a llegir i escriure, però sempre amb una posició reservada i limitada, adreçats a polir els seus múltiples defectes i les tendències dolentes que es presuposava que tenien les dones (Martí 2013, 363).

¹ Aquest article forma part del projecte de recerca PGC2018-097011-B-I00 "Biografías marginales: violencia, sexo, género e identidad. Edición y análisis de las fuentes documentales valencianas de la época foral", del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades del Gobierno de España.

Tot plegat no vol dir que la història haja aconseguit invisibilitzar totes les dones amb una tasca remarcable. Una de les figures femenines més cabdals en la promoció i difusió cultural a casa nostra serà Germana de Foix, segona esposa de Ferran el Catòlic, que va exercir una important tasca de mecenatge en la cort valenciana, o, posteriorment, la segona esposa del duc de Calàbria, Mencía de Mendoza. Ambdues són exemples de la promoció femenina i esdevenen subjectes i no objectes del seu temps gràcies a una posició molt privilegiada, poc accessible a la dona en general. Aquesta, la dona “corrent” ja assumia que la seua vida havia de ser discreta, treballar si la família no tenia una posició privilegiada, casar-se i seguir treballant, ara ja en la pròpia llar, en les feines de la casa.

Si la història sovint ha suprimit les dones dels esdeveniments més rellevants, incloent-hi monarques o virreines, la història de la literatura tampoc va presentar una panoràmica més florida pel que fa a dones intel·lectual, escriptores i pensadores.² Potser l'autora més referida en la cultura medieval ha estat sor Isabel de Villena, autora d'una obra importantíssima en què s'explicava la vida de Jesucrist a través de les protagonistes femenines d'aquesta història; una perspectiva novedosa per al seu temps, arriscada per al seu entorn i que s'allunyava de la visió pecaminosa de la dona que s'ha anat estenent al llarg dels segles. Com a anècdota ens podem referir a qui va educar sor Isabel de Villena, la reina Maria de Castella, una altra dona rellevant en el desenvolupament de la nostra història –va encapçalar el govern de la corona d'Aragó els trenta anys que Alfons el Magnànim va romandre a Nàpols– i que encara reclama un lloc en els tractats d'història (Toldrà).

Pensem, per exemple, en les poetesses que van començar a proliferar arran dels certàmens barrocs; d'on van sortir? És que no hi havia una tradició poètica d'autoria femenina arrelada abans? Concretament en l'àmbit valencià, Zaragoza (2017) exposa tot un context que la fa considerar que el Renaixement en la capital del Túria va ser un espai amable per a les dones amb interessos literaris i que culmina amb els certàmens poètics barrocs en què sovint participaven. Abans, però, malgrat l'humanisme, la influència de Santa Teresa de Jesús com a dona escriptora, o fins i tot tenint en compte la seua activitat com a lectores i enteses de la literatura de l'època, Zaragoza (2017, 154) deixa palés que la transició de receptores a creadores de textos no va ser fàcil, i van seguir subjectes al tòpic que allò no era el que els corresponia com a dones. Sembla ser, vist aquesta breu panoràmica, que les dones formaven part d'una societat en què sovint eren allò que se'ls permetia ser.

Però d'aquelles dones que no estaven enllaçades amb un cognom amb cert poder, prestigi o posició econòmica, què podem arribar a saber? Com ja era d'esperar, sabem ben poca cosa, perquè la historiografia sovint les ha desposseït del seu nom propi i sovint se'n refereix per l'home amb qui estan emparentades, com una propietat d'aquest altre. En la línia de les dones o donzelles amb poc poder adquisitiu de l'època moderna a València és força interessant la recerca de Baixauli que,³ entre d'altres, resumeix la vida d'aquestes com la de treballadores domèstiques des de l'adolescència fins que tingueren edat de casar-se per, una vegada casades, dedicar-se a les tasques domèstiques però de casa seua. Baixauli (p. 134) exposa com els nois joves aprenien un ofici i iniciaven una vida laboral mentre que, en el cas de les noies, arribaven a la ciutat de València per ser serventes i guardar el sou per confegir el seu dot per al matrimoni.

² Martí (2013) fa una revisió sobre dones lectores i escriptores en la ciutat de València durant els segles XVI i XVII. En paral·lel, Zaragoza (2016) ofereix una panoràmica de la poesia d'autoria femenina en català d'entre els segles XVI i XVIII.

³ Isabel Amparo Baixauli ha dedicat part de la seua recerca a analitzar la figura femenina en la societat valenciana, especialment en el context modern. Vegeu Baixauli (1998, 2003 i 2004).

Encara més, com més joves eren, més barates resultaven i si desenvolupaven algun ofici sovint ho havien de fer d'amagades, ajudant l'ama, que era qui els ensenyava aquesta tasca. Aquestes dones eren, en definitiva, del tot invisibles.

En conjunt, les dones d'època medieval i moderna sempre estan lligades a una figura masculina, com ja hem dit, i són poques les excepcions a aquesta norma. L'excepció la conformen dones provinents de famílies benestants, envoltades d'un cercle prolífic com el monacal, que, dins els límits del que implicava ser dones, van reclamar un lloc en la història. Aquest empoderament femení, però, no va ser una política estesa, com podríem intuir, i com demostren les memòries urbanes dels segles XVI i XVII que a continuació extractarem, que recullen les vides anònimes de moltes dones i les coses a què van sobreviure.

2. Un text en els marges de la història i la literatura: la memorialística

Per exposar el paper de la dona en aquest context ens valem de quatre testimonis dietarístics. Els testimonis que fem servir representen els marges de la literatura i de la història doblement: marges de la literatura perquè mai s'han integrat de ple en els trets de la disciplina i, alhora, marges de la història perquè sovint s'han definit com "historiografia menor", atorgant-los una consideració de relat secundari, híbrid o d'una qualitat inferior. Ens estem referint a la memorialística o literatura personal, i en concret a dietaris que recullen de primera mà tot un seguit d'episodis relacionats amb la vida a la ciutat de València. En concret, dels múltiples testimonis que podem consultar d'aquest període, aprofitarem les memòries de quatre homes provinents d'estrats diferents i que, per motius diversos, van dur a terme diaris personals en què en major o menor mesura van fer un retrat de la València que els envoltava: una ciutat on la violència es trobava a cada cantonada, on les classes altes ja oprimien les més baixes, on creixia la pobresa i on les dones tenien la seua vida subjecta a algú altre.

Concretament ens fem servir de les memòries del comerciant d'ascendència italiana Jeroni Sòria, del ciutadà Miquel Jeroni Llopis, del mercader Ignacio Benavent i de Josep Agramunt, membre de l'estament eclesiàstic. Tots plegats ens ofereixen una panoràmica diversa i completa de la ciutat de València entre els segles XVI i XVII, de la qual nosaltres ací destacarem els episodis relacionats amb dones i el seu paper en la societat.

Per comentar breument com són els diferents dietaris de què ens valem, el de Jeroni Sòria acumula una gran quantitat de dades d'origen divers: èpoques, vendes, cessions, censals, i d'altres dades de caire econòmic, per una banda, i notícies sobre el seu nucli familiar com matrimonis, naixements o defuncions, d'una altra banda. Enmig d'aquestes dues temàtiques nuclears, però, hi trobem una interessant crònica urbana en què Sòria descriu la vida de la ciutat, de les visites importants, dels ajusticiaments dels condemnats per robatoris, assassinats, assalts, luterans, pirates, conversos... sintetitza alguns dels moments més rellevants en el desenvolupament de les Germanies a València i d'altres localitats en què es desenvolupen fites rellevants per al conflicte, juntament amb altres dades més quotidianes com la climatologia (pluges, incendis, tormentes, pedregades...). Tot plegat, el dietari és una finestra al seu temps, la vida de la llar però també del carrer.

Aparentment, segons recull Martí (1995), Miquel Jeroni Llopis, que podia ser familiar de Sòria, va continuar el dietari del primer, perquè les notes memorialístiques de Llopis es disposen just a continuació de les memòries de Sòria, tot i que difereixen una mica en la forma i continguts. Llopis hi recull notícies d'entre 1573 i 1588 de temes diversos i extensió variable depenent de l'assumpte a tractar, i sols es limita a fer apunts sobre la vida pública, els afers de la ciutat, i no sobre la seua vida privada. Entre els continguts que hi podem llegir trobem festes i tornejos en la capital del Túria,

corregudes de bous, la visita del rei el 1586 i d'altres assumptes menors, en la línia de Sòria: ajusticiaments, assassinats, robatoris, revenges particulars... Les semblances amb el dietari de Sòria són indiscutibles pel que fa a algunes de les temàtiques, però insuficients per confirmar qualsevol vinculació entre ambdós dietaristes.

Ja emmarcats en el segle XVII trobem els dietaris de Ignacio Benavent i Josep Agramunt. El mercader Benavent fou autor d'un text memorialístic –*Cosas más notables sucedidas en Valencia*– en què combinava afers personals i familiars amb d'altres de caire públic i popular. Inicialment el dietari anava de 1657 fins a 1704, però una segona mà no identificada hi afegirà entrades fins al 1783. Per la seua banda, Josep Agramunt ofereix una obra més ambiciosa: a *Libro de casos sucedidos en la ciudad de Valencia* recull un primer exercici de caire cronístic sobre els moments més rellevants en la València d'entre els segles XIII i XVII. En arribar a la seua contemporaneïtat, i fins l'any 1672, duu a terme un dietari especialment centrat en l'activitat dels bandolers, els ajusticiaments i la criminalitat a la ciutat de València. Semblant a la primera meitat de la seua obra, aquest dietari serà extens, les entrades estaran llargament comentades i els esdeveniments s'hi descriuen amb una profusió de detalls remarcable.⁴

Els autors que ací extractem no sols ens proporcionen una valuosa informació sobre la vida en la València moderna sinó que, a més, de tant en tant deixen constància que allò que hi recullen és una informació fefaent i fiable, recollida per la seua pròpia experiència o la d'algú molt pròxim. En concret, Agramunt fa notar, a l'inici de la part dietarística de la seua obra, que “son cosas que ya las he visto y soy testigo de ello. Y no he escrito cosa ninguna en este libro que primero no me haya informado de personas muy verdaderas y que supiesen la verdad del caso” (Benavent & Agramunt, 19); per tant, aparentment hem de fer un exercici de fe i confiar que és cert el que ens explicaran al llarg del dietari i que nosaltres anirem explicant en el següent epígraf.

Alhora, el mateix Agramunt demostra no sols un exercici de reflexió en la seua obra privada sinó també de l'existència d'altres memòries de característiques semblants a la seua: “yo me pensava ser solo el que havia dado en esto de escribir las cosas que ívan sucediendo en esta ciudad de Valencia, y después he visto de algunos que daban en lo mesmo”; i fins i tot aporta exemples concrets: “conocí dos clérigos, el uno de San Juan y el otro de San Martín, que hacían lo mesmo, aunque no escribían conforme yo escribo, porque ellos no hacían más que apuntar la cosa sucedida, como digamos tal año sucedió esto, y esto con dos palabras no más” (Benavent & Agramunt, 19). Aquesta afirmació s'entén ràpidament: la memorialística, amb totes les seues formes i variables, és un dels textos més conreats en l'època moderna, perquè hi ha un seguit de factors socials, polítics i econòmics que desperten en l'individu una consciència temporal i individual que no s'havia exposat amb tanta cruesa fins aleshores (Jané). Les guerres, les malalties, les noves formes d'acostar-se a Déu, la caiguda d'imperis i el ball d'aliances entre potències, entre d'altres, fan entendre a la societat la premissa del *tempus fugit*, i l'escriptura és una manera de pervivència en el temps i l'espai.

Retornant als testimonis específics amb què treballem, val a dir que la nostra aportació es basa en el treball amb fonts primàries o secundàries com són els dietaris i no pretenem fer ací una perspectiva de conjunt sinó exposar un seguit de casos que serveixen per reflectir alguns dels rols que van adoptar les dones en el moment que estudiem. Hem de partir, malauradament, d'una premissa clara, i és que el paper de la dona sovint és secundari i està subjecte a alguna figura masculina: partint de com en moltíssims casos la reina no és reina sense un rei, i com la seua funció està subjecta a

⁴ Tots els testimonis a què ens hem referit en aquest apartat estan descrits a memoriapersonal.eu, on es recull un catàleg sobre obres que s'entenen com a memorialística al voltant dels territoris catalanòfons, i que veu del projecte interuniversitari *Memòria personal*.

donar descendència –masculina preferentment– al rei i a la corona, la monja està subjecta directament a Déu i la fetillera al diable, l'esposa està subjecta al marit i les xiques joves als seu pare. Unes poques, però, aconseguiran un paper rellevant pel seu compte, però serà perquè transgredeixen allò que s'espera del seu sexe i de la seua condició. Ens referim, com ja hem apuntat en l'epígraf anterior, a dones que van “trencar” amb el rol que se'ls havia imposat: sor Isabel de Villena, donant el protagonisme a les dones en el seu *Vita Christi*, Germana de Foix exercint de mecenes en la cort del duc de Calàbria, i Mencía de Mendoza amb una tasca semblant en la cort del duc. S'hi podrien sumar altres dones rellevants per a la història com Isabel la Catòlica, que va voler actuar en la política de Castella com a cap d'estat, o persones menys reconegudes com Clara Maldonado de la Cerda, una noble valenciana que va exercir d'administradora dels béns familiars a la mort del seu marit.⁵

Siga com siga, els quatre textos memorialístics de què ens valem, escrits per autors d'estaments diferents, són una excel·lent eina de recerca per dibuixar una ciutat que vivia la pobresa, la delinqüència, on la dona no tenia autonomia, i on regnava la bandositat que bé descriu Agramunt:

en el año 1660 se hallava la ciudad y reyno tan aniquilada y oprimida por falta de justicia que todo era robos y muertes. Tanto que, en ser de noche, no había quién sin mucho peligro, se atreviere a salir de su casa, [por]que entravan esquadras de bandidos, y esto de día mu[chas] vezes, y hacían mil desacatos a los ministros del re[y] (Benavent & Agramunt, 25)

3. Dones en la societat valenciana dels segles XVI i XVII: víctimes o botxins?

Dels 4 testimonis que hem estudiat, destacarem els casos que afecten principalment les dones, dones corrents, com a víctimes o com a botxins, i de la manera com les va tractar la justícia. Francesc Eiximenis, en la seua obra *El llibre de les dones*, ja deixava palès que les dones tenien una malícia a dintre que s'havia de tractar, la “malícia de fembra”, i distingia el càstig depenent de l'estatus social d'aquesta: si era una dona de bé, distingida, el millor càstig era la vergonya; en canvi, si era de condició baixa (pagesa, esclava o captiva), llavors el millor càstig era físic, açots o batiments (Comas & Vinyoles, 281). Pensem, tenint en compte la panoràmica que hem fet fins ara, quin reflex podien tenir aquestes dones anònimes en la nostra història, quin era el seu rol en el conjunt de la societat, si són víctimes de les coordenades del seu temps o, en canvi, com se superposen a les circumstàncies. Tractem, doncs, de donar-los un xicotet espai ací.

3.1. Víctimes

Un fet que hem pogut llegir en diferents testimonis és el que protagonitzen les monges que, malgrat el seu matrimoni amb Déu, no s'estan de fer breus incursions temptades pel diable. Així ho recull Miquel Jeroni Llopis en les notícies de 1577, quan conta com un fill il·legítim de l'almirall d'Aragó s'enduu una monja del convent de la Concepció durant un dia i mig, una fita que li costà la vida. I, quasi un segle després, Benavent i Agramunt recullen un capítol semblant l'any 1670:

sucedió que dos monjas del convento de la Esperanza, de la orden de San Agustín, inducidas del Demonio o por su mala estrella, se salieron del convento acompañadas de un cavallero y un platero de esa Ciudad, sin atender ni

⁵ Sobre Clara Maldonado de la Cerda vegeu Martí (2000), que recull com Cerda sentia que es reien d'ella des que va encapçalar l'administració dels béns familiars: “como no ay barón en mi casa, se burlan de mi” (Martí 2000, 62).

considerar en el riesgo que se ponían tan grande y la ofensa tan grande que hacían a la magestad de Christo Nuestro Señor; y además de eso, el perder sus casas, porque el platero era casado y con muger hermosa. En efecto después que las sacaron del convento, subiéndolas en sus caballos, se las llevaron. (Benavent & Agramunt, 163-164)

El dietarista conta com al dia següent no troben les monges en el convent i l'avalot que això provoca. Quan s'adonen que les monges han fugit i no ho poden amagar més, contacten amb el virrei i l'arquebisbe de València i busquen els agressors: "hicieron grandes diligencias, y quiso Nuestro Señor que hallasen rastro por donde iban. Fuéronlos siguiendo hasta Requena" (Benavent & Agramunt, 164). És allà on els cavallers s'adonen que els estan seguint i decideixen deixar les monges en Requena. Posteriorment les monges tornaren al convent, després d'aquest episodi en què havien estat preses pels enganys del dimoni, i tornaren a una vida exemplar en el convent.

En paral·lel, trobem múltiples casos en què les dones, esposes, són temptades per l'home, que les enganya. Concretament Agramunt, el 1669 recull l'episodi d'una dona i les seues filles que van ser enganyades per un notari. Segons el testimoni, es després la imatge d'una dona ignorant, fàcil de confondre, de qui l'home –i no qualsevol home, un notari– se n'aprofita: "un notario, inducido del Demonio, engañó una muger viuda y dos hijas doncellas dándolas a entender que en su casa había un gran tesoro escondido. Y después de haverlas desonrrado con este engaño, las dexó burladas. Y él murió en la Ynquisición" (Benavent & Agramunt, 30). Un passatge com aquest ens fa pensar que podia ser un fet habitual que els homes intentaren aprofitar-se de dones que, ara vídues i sense aquesta imatge masculina a qui havien estat subjectes tota la seua vida, eren vulnerables davant la societat que les menystenia.

També trobarem algun exemple d'homes que tenen relacions sexuals amb la que havia de ser la seua futura esposa però que després es neguen a dur endavant el casament. Aquest és un fet força greu si tenim en compte que, com hem dit abans, la vida de moltes dones estava marcada per les seues esposalles i el casament, fins i tot aquelles donzelletes que treballaven per crear-se un dot per al matrimoni. Quan açò es produïa, en el millor dels casos l'home era jutjat tot i que, òbviament, era impossible retornar l'honra a la dona: "ahorcaron a Francisco Adrián, de Picasente, por haver muerto a Vicenta Bardisa por no casarse con ella haviéndola deshorrado" (Benavent & Agramunt, 50, any 1690).

En aquesta mateixa línia, fins i tot trobem el cas d'un home que es casa dues vegades mentre la seua primera muller segueix viva i pretén casar-la amb un altre home perquè la mantinga econòmicament parlant: "traguieren al cadafal a la plasa de la Seu ab hun siri vert e sens barret perquè era casat ab dos dones [...] perquè lo dit Gaspar Borell l'avia condohida [*i.e.* a la primera muller] que s casàs ab altre marit perquè no l demanàs a ell y li donà en matrimoni C ducats" (Momblanch, 195). Finalment l'acusat en qüestió aconsegueix lliurar-se de la presó i de la dona i el segon marit no se'ns donen més notícies.

En el conjunt de casos en què aquests quatre dietaris en parlen de dones com a víctimes de la societat en què viuen, encara podríem parlar extensament de les ocasions en què en camins, o fins i tot en les seues pròpies cases, les dones són abusades a mans de bandolers o de particulars que tenen venjances pendents amb algun familiar seu. Aquest tipus de violència, malauradament, és reiterada al llarg dels testimonis que hem consultat, i s'emmarquen en una ciutat en què, en paraules de Benavent, els camins que voltaven la ciutat eren perillosos: "hubo gran cosecha de ladrones, pues los más días, en diferentes partes de la Huerta, se hallavan hombres desnudos y atados y muchas vezes muertos".

Trobem alguns exemples com el de Sòria, que recull com un home és atacat en meitat del camí i l'assaltant s'enduu la seua filla “y feu lo que volgué d'ella” (Momblanch, 219) o, posteriorment, el testimoni d'Ignasi Benavent que deixa constància com van penjar Josep Queralt, de Benicalap, per haver assassinat un home i raptat la seua muller (Benavent & Agramunt, 50). Unes altres víctimes, com era d'esperar, eren les esposes assassinades a mans del marit, dels quals ens parlen amb més o menys detall els quatre autors que ací extractem. Benavent ens fa saber com van penjar el botiguer Josep Abarcat per assassinar la seua dona (Benavent & Agramunt, 49), o també el mateix Benavent recull com “el conde de Sallent le tiró a su muger la condesa un caravinaço, del qual la hirió en un un (sic) braço y le dio muchos cañonaços en la cabeça, que la dexó muerta” (Benavent & Agramunt, 58).

Finalment, recuperem un últim cas que no sols és exemple del que venim descrivint com les facetes de la dona en la societat moderna sinó que serveix per mostrar el tipus de sentències i ajusticiaments que s'hi donaven. Parlem del cas del botiguer que assassina la seua muller. El testimoni no especifica què va passar però descriu d'una manera més prolixa la sentència:

penjaren hun home que era taverner y estava als Manyans perquè matà a sa muller; [...] a la porta de la plaça, tragueren a sa muller del vas, hon avia tres o quatre dies era soterrada, e la posaren estesa en terra ab la cara descuberta; el gitaren damunt ella, boca ab boca, e après gitaren a ell en terra y ella damunt d'ell, boca ab boca, y ell crida tants grans crits “Senyor ver Déu, misericòrdia”, e demanant-li perdó a sa muller e a tots los que estaven entorn d'ell, que era la major dolor del món, e après acabaren de fer-li la volta acostumada e axí-l penjaren. (Momblanch, 116)

3.2. Botxins

Val a dir, però, que les dones no sempre estaven subjectes a la posició feble de víctima, com ja podríem preveure, sinó que també trobem alguns casos de dones que prenen les regnes de les seues vides, que no sempre són les afectades de la violència de la València moderna sinó que també esdevenen la mà executora de les seues pròpies revenges.

Comencem, en primer lloc, pel cas d'assassinat del notari Baltasar Dolç l'any 1542. Segons recull Jeroni Sòria, el notari era assassinat amb un punyal a mans del seu nebot, Vicent Ferrer. La condemna era l'esquarterament de l'assassí després que besara les mans del mort i es disculpara. Semblava en principi que l'episodi estava tancat, però molts pocs dies després, segons el dietarista, es descobria que havia estat l'esposa del notari l'artífex de l'assassinat; mai s'arriba a donar l'explicació que podria haver motivat aquest assassinat premeditat però sí s'explica el procés d'execució de la condemna: feren que es disculpara davant el vas amb les restes del marit i la cremaren viva en el cremador del portal de Quart:

rosegaren y cremaren a la muller del dit Baltasar Dolç [...] perquè se provà que lla dix al dit Vicent Ferrer Alapont que-l matàs al dit son marit. Y de fet la portaren a Sent Francés rosegant, y allí a la boca del vas de son marit li demanà perdó; e de allí la portare al cremador, al portal de Quart, y la posaren vestida al foch. (Momblanch, 207-208)

Un altre cas d'assassinat ens el proporciona Josep Agramunt que recull com una dona assassina una jove perquè creu que aquesta li ha furtat unes arracades: “en el año 1675 una muger sacó una muchacha, hija de Jayme Vendris, ropero, a San Vicente de la Roqueta.” L'ofega i la tira a la sèquia, per la qual cosa és condemnada a la mort per

garrot i després exposen el seu cap en el lloc del delictes, a mode d'advertència per a la població: “Y por quitarle unas arracaditas la ahogó y la echó en una asequia”. Fins i tot, l'acusada sembla que va fingir un fort malestar i, finalment, va ser ajusticiada dins la presó, sense exposició pública de l'execució de la condemna. Ara bé, perquè servira d'exemple, li van tallar el cap i el van exposar en el lloc on havia ofegat la jove (Benavent & Agramunt, 34). Aquest cas és força particular perquè no hem trobat, al llarg dels quatre dietaris, molts més casos d'aquest tipus de violència entre dones i per un motiu material, com el que ací hem descrit.

Encara Ignasi Benavent es fa ressò de la condemna a la nora de Gertrudis Fita, a qui penjaren perquè l'havien trobada en l'escenari dels fets. S'entén, pel relat de Benavent, que la dona en qüestió no havia estat implicada en la mort de la seua nora perquè descriu la fita remarcant que “Pasó todos los tormentos sin hablar palabra y fue toda la buelta hasta el suplicio con grande ánimo, a pie, sin mostrar flaqueza ni llorar una lágrima. ¡Gran corazón de muger!” (Benavent & Agramunt, 60). És força remarcable, i bastant extraordinari, trobar un parlament com aquest en què se'ns descriu una dona forta que acata la llei amb valentia i, suposem, certa resignació.

Malgrat que el cas que ací expliquem no s'ajusta a la figura del botxí, sí que reflecteix un altre rol femení com a portadora de coses dolentes. Ens referim als casos en què van ser condemnades per venerar el diable i difondre el mal a través de l'engany i la bruixeria; si bé no és una anotació habitual, sí que podem trobar algunes inscripcions sobre la crema de dones per fetilleres. Val a dir, a més, que el càstig a la pira és molt més comú en dones que en homes i que representaria la purificació, purgar els pecats o l'associació entre bruixes, infern i foc. Trobem diferents exemples en aquesta línia com el de Jeroni Sòria, que es refereix a unes dones que cremen destacant la longitud dels seus cabells,⁶ la crema d'uniques dones per fetilleres,⁷ o un altre cas recollit per Ignacio Benavent, en què condemnen una dona perquè sospiten que és una bruixa i perquè, a més, la consideren supersticiosa: “A la muger, por hechizera y supersticiosa, con cien açotes, dos años a la galera y seis de destierro” (Benavent & Agramunt, 68).

4. Conclusions

Al llarg dels tres epígrafs anteriors hem dibuixat el context de la València moderna, fins i tot dels seus antecedents medievals pel que fa la violència i el desordre, i hem analitzat quin paper podia exercir la dona en aquestes coordenades. D'una banda, hem vist d'una manera molt sintètica algunes dones que van aconseguir fer-se un lloc en la història, tot i que els investigadors han tardat més del que caldria esperar a redescobrir-les i situar-les en el lloc que els pertoca. Aquestes, dones de corona, de religió i d'estat, sovint han estat relegades a un segon plànol però de mica en mica s'ha anat reconeixent el seu valor i aportació en el seu context específic.

En canvi, d'aquelles dones sense prestigi o posició de poder, de les dones de “condició baixa”, com deia Eiximenis, ens és molt difícil dibuixar una posició en el conjunt de la societat. Amb el poc espai que aparentment algunes vegades han ocupat en els testimonis escrits hem estat capaços de descriure els afers de les monges que s'escapaven dels convents, de les dones enganyades a mans dels seus marits o d'altres homes, dels matrimonis fallits, de les dones tractades com simples objectes... Aquestes dones, que malauradament no semblen les protagonistes de les seues pròpies vides,

⁶ “Dimarts de matí, a IIII de març, 1522, ans del dia, lo marquès don Rodrigo de Mendoça penjà en lo mercat de València nou hòmens, y al cantó de Vicent Peris, una dona que portava una mata de cabells des del cap fins als talons.” (Momblanch, 72).

⁷ “Cremaren e tragueren a penitència 40 persones, entre hòmens e dones, e cremats 12, de hon y avia moltes fetilleres e molts moriscats” (Momblanch, 146).

també mereixen un espai, formar part de la història de la nostra cultura, entendre-les i dignificar-les com no ho van estar en el seu temps.

Per contra, també podem descriure la dona venjativa, la dona visceral o la dona fetillera. Aquests tres rols sí que descriuen dones més fortes, més valentes, però que el seu moment va tractar d'anul·lar i esborrar-ne el rastre. Aquestes, afortunadament, també tenen una presència en la memorialística, gènere que se'ns presenta com una finestra a un temps i a un espai a mans dels seus autors, en aquest cas particulars que van decidir agafar la ploma i fer el lector particip de les seues vides i de tot allò que els envoltava.

A partir dels testimonis de Sòria, Llopis, Benavent i Agramunt hem pogut recuperar les vides i experiències de totes aquestes dones. Hem comprovat els riscos de ser dona en la València d'entre els segles XVI i XVII i ens ajuda a posar en valor el pas endavant que van fer algunes per reclamar uns drets que en aquell moment no se'ls reconeixien com a propis. Les dades són clares: les dones benestants podien accedir a certs reconeixements durant el Renaixement, sempre amb unes limitacions clares, però que els van permetre ocupar o incorporar-se progressivament al món intel·lectual i als cenacles polítics i literaris; la dona "corrent" va estar subjugada a una societat masclista de la qual difícilment podia escapar.

En conclusió, hem comprovat que efectivament les dones complien un paper molt determinat dins la societat que ací hem descrit a grans trets, que de vegades les menysprea o cosifica i converteix en moneda de canvi, sempre situant-les en un esgló inferior de la societat. Malgrat que nosaltres ací hem posat el focus d'atenció en les dones i la imatge que la memorialística projecta d'elles com a part d'una societat complexa i perillosa, els dietaris estan farcits de relats sobre assassinats, persecució de moriscos i venda de persones, venjances particulars, traïcions entre familiars i molts més episodis que són la realitat dels carrers i d'una ciutat on en cada cantó passaven infinitat de coses i s'entremesclaven vivències d'allò més particulars de les quals hui nosaltres hem tractat de recuperar una porció minúscula.

Obres citades

- Baixauli, Isabel A. *Dona i família a la València del segle XVII: dot i creix*. València: Universitat de València, 1998.
- . *Casar-se a l'Antic Règim: dona i família a la València del segle XVII*. València: Universitat de València, 2003.
- . "El treball domèstic femení a la València dels sis-cents de Polònia Seu a la casa de mossèn Aierdi." *Estudis: Revista d'història moderna* 30 (2004): 133-156. <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1089537>>
- Benavent, Ignasi & Agramunt, Josep. *Memoria escrita, historia viva: dos dietarios valencianos del seiscientos*. València: Oficina de Publicaciones/Ajuntament de València, 2004.
- Casey, James. *El regne de València al segle XVII*. Barcelona: Curial, 1981.
- Comas, Mireia & Vinyoles, Teresa. "Lo Libre de les dones." En Antoni Riera i Melis coord. *Francesc Eiximenis (C.1330-1409): el context i l'obra d'un gran pensador català medieval*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2015. 267-288.
- García, Sebastià. *Bandolers, corsaris i moriscos*. València: Eliseu Climent, 1980.
- Jané, Óscar. "La memòria personal als països de parla catalana (segles XVI-XIX)." *Catalan Historical Review*, 14 (en premsa).
- Martí, Joaquim. ed. "El dietari del ciutadà valencià Miquel Jeroni Llopis (s. XVI). Edició i estudi." *L'Aiguadolç* 21 (1995): 19-36. <<https://www.raco.cat/index.php/Aiguadolc/article/view/65215>>
- Martí, Manuel. "Un distingit matrimoni en l'Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda." *Cabdells: revista d'investigació de l'Associació Cultural Centelles i Riusech* 2 (2000): 47-74. <<https://www.raco.cat/index.php/Cabdells/article/view/165677>>
- . "Cultura literària de la dona en la València dels segles XVI i XVII." *Scripta* 1 (2013): 362-380. <<https://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/2591>>
- Momblanch, Francisco de P. ed. *Jeróni Sòria. Dietari*. Valencia: Acción Bibliográfica Valenciana, 1960.
- Toldrà, Montserrat. *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida i obra de govern (1401-1458)*. Tesi doctoral, Barcelona: Universitat de Barcelona, 2013. <<https://www.tdx.cat/handle/10803/131131#page=1>>
- Zaragoza, Verònica. "En vers vull desafiar...": la poesia femenina a l'àmbit català (segles XVI-XVIII): edició crítica. Tesi doctoral, Girona: Universitat de Girona, 2016. <<https://www.tdx.cat/handle/10803/458139#page=1>>
- . "Lectores, sàvies i escriptores en el temps de Jerònima Galés. La cultura escrita femenina a València en el pas del segle XV al XVI." En *Pasiones bibliográficas, II*. València: Societat Bibliogràfica Valenciana Jerònima Galés, 2017. 147-163. <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6029083>>